

TÜRKİYE’NİN TİCARİ HİZMETLER ENDÜSTRİ-İÇİ TİCARETİ: ÜLKEYE ÖZGÜ BELİRLEYİCİLERİN TESPİTİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA¹

Prof. Dr. Osman KÜÇÜKAHMETOĞLU*

Yrd. Doç. Dr. Ahmet AYDIN**

ÖZ

Bu çalışmanın temel amacı, Endüstri-içi Ticaret Teorisi aracılığıyla Türkiye'nin ticari hizmetler endüstri-içi ticaretinin ülkeye özgü belirleyicilerini tespit etmek, ulaşılan bulguları ticari mallar endüstri-içi ticaretinin ülkeye özgü belirleyicileri ile karşılaştırmaktır. Bulgular, 2005 yılı itibariyle önerilen ülkeye özgü belirleyiciler kümesi içinde en önemli faktörlerin; talep yapılarının benzerliği, ekonomik entegrasyonlara katılım ve ticari işlem maliyetleri olduğunu ortaya koymuştur. Doğrudan yabancı yatırımlar dışındaki tüm değişkenler beklendiği yönde sonuç vermiş, ancak ticari mallar endüstri-içi ticareti açısından tamamlayıcı ve pozitif yönlü olan endüstri-içi ticaret-doğrudan yabancı yatırım girişleri ilişkisi, ticari hizmetler açısından tersine dönmüştür. Türkiye'ye giriş yapan yabancı sermaye, hizmetler ticaretini ikame etmekte ve Türkiye'nin hizmetler endüstri-içi ticaret oranlarını düşürücü etki yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri-içi ticaret, Türkiye, ticari hizmetler

JEL Sınıflandırması: F12-F14

INTRA-INDUSTRY TRADE IN COMMERCIAL SERVICES OF TURKEY: AN EMPIRICAL STUDY FOR THE IDENTIFICATION OF COUNTRY-SPECIFIC DETERMINANTS

ABSTRACT

The main purpose of the study is to identify the country-specific determinants of intra-industry trade in services for Turkey by using the Intra-Industry Trade Theory and then to compare its findings with the country-specific determinants of intra-industry trade in commercial goods. The findings indicated that the most important factors within the country-specific determinants that were suggested as of 2005 were similarity of demand structures, participation in economic integrations, and commercial transaction costs. All factors produced the expected results, except for foreign direct investments; however, the correlation between intra-industry trade and foreign direct investment, which is complementary and positive in terms of intra-industry trade in commercial goods, yielded a reverse outcome for commercial services. Inward foreign direct investments substituted the services trade and had a decreasing effect on the intra-industry trade rates of Turkey in services.

Keywords: Intra-industry trade, Turkey, commercial services

JEL Classification: F12-F14

¹ Bu çalışmada, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2008 yılında Ahmet AYDIN'in hazırlanmış olduğu doktora tezinin bir bölümü temel alınmıştır.

* Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, kucukahmetoglu@marmara.edu.tr

** Balıkesir Üniversitesi, Bandırma İİBF, İktisat Bölümü, aaydin@balikesir.edu.tr

1. GİRİŞ

Bir ülke aynı malın değişik türlerini hem ihraç hem de ithal ediyorsa bu durum endüstri-içi ticaret(EİT) olarak adlandırılmaktadır. Ülkelerin faktör donatımları ne kadar birbirine benzerse, dış ticaretin o kadar büyük bölümü endüstri-içi nitelikli olmaktadır. EİT, günümüz dünya ticaretinin %25-%50 arasında değişen bir kısmını oluşturmaktadır olup (Krugman, Obstfeld ve Melitz, 2012: 199), önemi büyük ölçüde Grubel ve Lloyd (1971,1975) tarafından yapılan öncü çalışmalarla ortaya konmuştur. Grubel ve Lloyd (1971: 496; 1975: 1-20)'a göre EİT, bir endüstrinin ihracat değeri aynı endüstrideki ithalât değeriyle tam olarak karşılanıyorsa ortaya çıkmaktadır. Yani aynı endüstri kapsamına giren ürünlerin aynı dönemde hem ihraç hem de ithalâtı olarak tanımlanmıştır. O halde genel bir ifadeyle EİT; aynı endüstri kapsamında yer alan ve tüketimde yakın ikame olan, ancak dış görünüm, kalite ve kullanım özellikleri açısından farklılık gösteren malların eş-zamanlı ithal ve ihracatını yansıtan bir dış ticaret biçimidir (OECD, 2002: 159-160).

Endüstri-içi ticaretin günümüzde önem kazanmasında, monopolistik rekabet şartlarında faaliyet gösteren firmaların önemli rolü bulunduğu ve kusursuz olmayan rekabet yaklaşımlarının yeni teoriler içinde önemli yer tuttuğu dikkati çekmektedir (Walther, 2002: 177). Aynı endüstri kapsamında ancak farklı coğrafi bölge ya da ülkelerde faaliyet gösteren firmalar, üretim maliyetlerinde beklenmeyen yükseliş ya da düşüşlerle karşılaştığında, aynı endüstri kapsamına giren ürünlerin ticaretini kârlı bulmakta ve ticaret bir nevi özendirilmiş olmaktadır (Dasgupta, Ray ve Wong, 2002: 757-758). Bu açıdan monopolcü rekabet teorisi dış ticaretin iki önemli yararına dikkat çekmektedir. İlki, yurtiçinde tüketicilerin zevk ve tercihlerine uygun mallara ulaşabilmesi, ikincisi ise firmaların ölçek ekonomilerine ulaşmasını sağlayarak birim üretim maliyetlerinin düşmesi ve kaynak kullanımında verimliliğin artması (Chou ve Shy, 1991: 405; Krugman vd., 2012: 199-200; Seyidoğlu, 2013: 108-109). EİT, EAT'e göre daha geniş piyasalardan yararlanma imkânı vermesi nedeniyle, daha yüksek kazanımlar sunmaktadır. Üretimde ölçeğe göre artan getiri geçerliyse, karşılaştırmalı üstünlükler ticaretin nedeni olmaktan çıkmakta, daha düşük maliyetle daha büyük ölçekli üretim yapılabilmektedir. Tüketici tercihlerindeki farklılıklara yanıt verilebilmesi için ürün farklılaştırmasına gidilmekte ve bu sayede tüketiciler daha fazla ürün seçeneği ile karşı karşıya kalabilmektedir. Kısacası, EİT'in artması, ölçeğe göre artan getiri ve ürün farklılaştırması nedeniyle dış ticarettten ilâve kazançlara neden olmaktadır (Sharma, 2000: 245-255).

Endüstriler-arası ticaret (EAT) durumunda, nispi fiyat yapısının değişimiyle, uluslararası gelir dağılımı bir ülke aleyhine bozulabilmekte ve ülke ticarettten kayıpla çıkabilmektedir. Ancak, EİT bakımından gelir dağılımı olumsuz etkilenmesine rağmen, her iki ülkenin de ticarettten kazançlı çıkma imkânı bulunmaktadır. Burada EİT'i doğuran temel faktör ürün farklılaştırmasıdır. Zevk ve tercihler ile faktör donatımları aynı olsa bile ticaret yapılabilmektedir. Ülkelerin ölçek ekonomilerinden faydalanmak için uzmanlaşmaya gitmesi, benzer faktör yoğunluğuna sahip malların karşılıklı ticaretini yani endüstri-içi ticareti tasvir etmektedir.

Literatürde yer alan neredeyse bütün uygulamalı çalışmalar ve EİT analizleri, mal ticaretini konu almıştır. Ticaret akımlarının, kaynakların dağılımı ve ulusal refah üzerindeki etkilerinin analizi yapılırken, hizmetler ticaretinin ele alınmaması için bir neden olmadığı Lee ve Lloyd(2002: 159) tarafından ifade edilmiştir. Yapılan literatür araştırmasında Türkiye'nin ticari hizmetler EİT'inin hesaplandığı tek bir analize rastlanmıştır. Türkiye'nin ticari hizmetler EİT'ini hesaplamaya dönük çalışma Aydın (2010) tarafından yapılmış olup, ulaşılan bulgular bazı Avrupa Birliği üyesi ülkelerin neden Türkiye'nin tam üyeliğine ve bilhassa emeğin serbest dolaşımına karşı çıktıklarına ilişkin bilimsel gerekçe sunmuştur.

Bu çalışma ise 2005 yılı itibariyle Türkiye'nin ticari hizmetler EİT'inin ülkeye özgü belirleyicilerini tespit etmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda öncelikle EİT teorisinin gelişimi, hesaplama yöntemi ve ticari hizmetler EİT'i ile ilgili özet bilgi verilecektir. Takip eden bölümde, hizmetler EİT'inin ülkeye özgü belirleyicilerinin tespiti için önerilen hipotezler açıklanacak ve daha sonra da regresyon analizi ile hipotez testleri yapılacaktır. Sonuç bölümünde ulaşılan temel bulgulara değinilerek çalışma tamamlanacaktır.

2. EİT TEORİSİ VE TİCARİ HİZMETLER

Grubel ve Lloyd (1975)'un yayınladıkları öncü eserle birlikte EİT, akademik dünyada büyük ilgi çekmiştir. Dixit ve Stiglitz (1977) tercih çeşitliliği ve ölçek ekonomileri, Krugman (1979) ve Lancaster (1980) açık ekonomi genel denge modelleri, Falvey (1981) de Neo-Heckscher-Ohlin yani faktör donatım farklılıkları kapsamında, farklılaştırılmış mallarda gözlenen EİT'i açıklamışlardır. Bu çalışmaları takiben konu ile ilgili çok geniş bir literatür oluşmuştur. Bu literatürün tamamına yakını ise ticari mallar EİT'ini konu almıştır.

Günümüz uluslararası ticaret biçimlerinin analizinde eksik rekabet koşullarına dayalı pek çok model geliştirilmesine rağmen, hala genel bir *eksik rekabet dış ticaret modeli* bulunmamaktadır. Bu modeller içinde öne çıkan Monopolcü Rekabet, EİT analizleri bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Monopolcü Rekabet piyasasında ana özellik farklılaştırılmış ama yakın ikame malların bulunmasıdır. Modelde dünya ticareti, endüstri-içi ve endüstriler-arası olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Birbirine benzer olmayan ya da bütünüyle farklı sektörler tarafından üretilen malların ticaretini içeren EAT biçimi karşılaştırmalı üstünlükleri yansıtırken, aynı sektöre ait ancak farklılaştırılmış malların ticaretini tanımlayan EİT karşılaştırmalı üstünlüklerle bağdaşmamaktadır (Krugman vd., 2012: 198-199). EİT'in yüksek düzeyde olması ise karşılaştırmalı üstünlük durumunun ortaya çıkmadığını ifade etmektedir (Küçükahmetoğlu, 2002: 35).

Homojen ve farklılaştırılmış mallarda EİT'i ortaya çıkarıcı nedenler farklıdır. Homojen mallar; kategorik toplulaştırma, sınır-kıyı ticareti, zaman farklılıkları ve dönemsel ticaret ile antrepo gibi nedenlerle, endüstri-içi uzmanlaşma olmaksızın endüstri-içi ticarete konu olabilmektedir. Farklılaştırılmış ürünlerde ortaya çıkan EİT, homojen ürünlerdekinden çok daha önemlidir. Ürün

farklılaştırmasının varlığı, monopolistik rekabet yaklaşımının öne çıkmasına, böylece üretimde endüstri-içi uzmanlaşmanın teoriye dahil edilerek geliştirilmesine olanak vermiştir (Grubel, 1967: 381-386; Choudhri ve Hakura, 2001: 18).

Daha önce de belirtildiği gibi mevcut literatür neredeyse tamamen ticari mallar EİT'ini ele almaktadır. Bu çalışmada ticari hizmetler EİT'i incelendiği için sadece hizmetler EİT'ini ele alan analizlere değinilmiştir. Zira son yıllarda ticari hizmetler EİT'ini hesaplamaya ve analize dönük az da olsa çalışma yapıldığı görülmektedir.

Lee ve Lloyd (2002: 163-168, 175), OECD üyesi 20 ülke için 1992-1996 yılları itibariyle, 1 basamaklı ayrıma göre hizmetler EİT'ini araştırmışlardır. Hizmetler sektörü 9 ana gruba ayrılarak, düzeltilmemiş Grubel-Lloyd (GL) endeksi ile yapılan hesaplamalara göre, söz konusu ülkeler açısından yüksek EİT oranları gözlenmiştir. Türkiye'de 1992-1996 ortalaması hizmetler EİT oranı 0,49 iken, Belçika-Lüksemburg'da 0,88'dir. Tüm ülkeler 1992-1996 ortalaması GL endeks değeri 0,73 olarak bulunmuştur. Ayrıca dış ticaretteki dengesizlik ile EİT arasında negatif ilişki tespit edilmiş olup dış ticaretteki dengesizliğin EİT oranını düşürdüğü sonucuna varmışlardır.

Li, Moshirian ve Sim (2003: 271), 1995-1996 yılları itibariyle, doğrudan yabancı yatırımları da kapsayacak şekilde, sigorta hizmetlerinde ABD'nin ticaret ortaklarıyla EİT'ini araştırmış, FDI ile sigorta hizmetleri EİT'i arasında pozitif ilişki olduğu ve EİT'i arttırdığını tespit etmişlerdir. Bu durum çok uluslu şirketlerin rolüne yapılan vurguyu destekleyici bulunmuş, ayrıca ABD ile ticaret ortakları arasındaki ticaret yoğunluğunun, ürün farklılaştırmasını teşvik ettiği ve tüketici refahını artırıcı etki yaptığı vurgulanmıştır.

Diğer bir analizde Lovely ve Nelson (2002: 204), işgücü piyasalarında EAT'e karşı EİT'in nispi maliyetlerine ilişkin doğrudan kanıtlar bulunduğunu ifade etmişlerdir. Spesifik olarak işsiz kalmanın maliyetinin, endüstriler-arası ticaret durumunda daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Aynı sektör kapsamında daha kolay uyum sağlanırken, sektörler arasında uyum maliyeti daha yüksektir.

Sichei (2005: 3-17,185-199,222-224), hizmetler ticareti bakımından, Güney Afrika ve ABD arasındaki EİT oranları ve uyum maliyetlerini incelediği çalışmasında, *Sorunsuz Uyum Hipotezine* dönük olarak, *yüksek marjinal endüstri-içi ticaret oranları düşük uyum maliyetlerine neden olmaktadır* (Brühlhart ve Thorpe, 2000: 729; Sohn ve Lee, 2004: 8-9; Vogiatzoglou, 2005: 81) görüşünün doğrulandığını belirtmiştir: EİT'in yüksek olduğu endüstriler, EAT'e göre liberalizasyon sürecinde daha az uyum maliyetleriyle karşılaşmaktadır. Sichei, çoğu hizmet endüstrisi için marjinal EİT oranlarının nispeten düşük olduğunu bunun da potansiyel olarak yüksek uyum maliyetlerine işaret ettiğini vurgulamıştır. Yazar, Güney Afrika ve ABD hizmetler ticaretinde, talep yapısını temsilen kişi başı gelir farklılıkları ile EİT oranları arasında negatif ve önemli ilişki bulmuştur. Yani birbirine benzemeyen ekonomiler arasındaki hizmet ticareti, endüstri-içi uzmanlaşmadan uzak, homojen hizmetlerde gerçekleşmektedir. Ölçek ekonomilerini temsilen ülke ve piyasa büyüklükleri arasındaki

farklılıklarla EİT oranları negatif ilişkilidir. Bu durumda, Güney Afrika'nın ürün farklılaştırması ve rekabetçi hizmetler sunma imkânları, ABD'ne göre daha kısıtlıdır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile EİT arasında pozitif ilişki tespit etmiş olup, Amerikan çok uluslu şirketleri, Güney Afrikalı hizmet üreticilerinin yerini almaktan ziyade, tamamlayıcı rol oynamaktadır. Yani ABD çok uluslu şirketleri, Güney Afrikalı firmaların hizmet ihracatının rakibi değil tamamlayıcısı niteliğindedir.

Sichei, Harmse ve Kanfer (2007: 9-19), 1994-2003 periyodunda, G.Afrika-ABD hizmetler EİT'inin belirleyicileri olarak kişi başına gelir düzeyi farklılıkları, piyasa büyüklüğü farklılıkları, yurtdışı çok uluslu şirket faaliyetleri ve ekonomik açıklığın etkili olduğunu ifade etmişlerdir.

Moshirian, Li ve Sim (2005: 1090), bankacılık hizmetlerinde EİT'i incelemiş ve faktör donatımları, ortalama kişi başı gelir, bankacılıktaki FDI, ölçek ekonomileri, piyasa açıklığı vb. faktörlerin EİT'i olumlu etkilediğini tespit etmişlerdir.

3. HİZMETLERİN LIBERALİZASYONU VE TÜRKİYE'NİN TİCARİ HİZMETLER EİT'İ

Hizmet sektörü, çoğu gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede GSYİH'nın yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Örneğin 2012 yılı verilerine göre, dünyanın öncü hizmet ticaretçisi olan ABD'nin GSYİH'sı içinde hizmetler sektörünün payı yaklaşık %80 civarındadır. Türkiye'nin GSYİH'sındaki sektör payı ise yaklaşık %65'dir (Worldbank 2014).

Ulusal ekonomilerdeki bu ağırlığına rağmen, hizmetlerin uluslararası ticareti önünde ciddi engeller bulunmaktadır. Bilgi-iletişim teknolojilerindeki gelişmenin hızlanmasına kadar hizmetler ticaret hacmi düşük kalmış ve ticarete konu olamamıştır. Dünya Ticaret Örgütü'nde Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın onaylanması ve benzeri çok taraflı görüşmeler ile hizmetler ticaretine disiplin getirilmiş, hizmetler ticaretindeki engellerin kaldırılması ve liberalizasyon ile EİT oranları yükselmiştir (Lee ve Lloyd, 2002: 163-168, 175).

2011 yılı verilerine göre, toplam dünya ihracatında imalat sanayi ihracatının payı %54 iken, hizmetler ihracatının payı yaklaşık %20'dir. Hizmetler ihracatı bu %20'lik payı ile, petrol-madencilik ve tarımsal ürünler ihracatını geçmiş durumdadır (WTO, 2012: 1). Ancak halen dünya genelinde yaygın bir şekilde hizmetler ticaretini yavaşlatan engeller bulunmaktadır. Breinlich ve Criscuolo'ya göre (2011: 188) sürmekte olan veya yakın gelecekte yapılacak çok taraflı ticaret görüşmelerinde, hizmetlerin liberalizasyonu önemli bir kavram olmaya devam edecektir.

Hizmetlerin liberalizasyonu, ekonomik performans kazanımları açısından önemli potansiyele sahip olan bir kaynaktır. Hizmet sektörlerinin ve dolayısıyla hizmet politikalarının performansı, ticaret hacimlerinin ve ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olabileceği gibi, bilhassa gelişmiş ülkelerde, küreselleşmenin işgücü piyasaları üzerindeki etkileri bakımından, artan bir politik huzursuzluk kaynağı da olabilecektir (Francois ve Hoekman, 2010: 642).

Hizmetler ticareti ile ilgili bilimsel analizlerde önemli bir güçlükle karşılaşılmaktadır. Hizmetler ticaretinde, mal ticaretinde kullanılmakta olan SITC benzeri karşılaştırılabilir detaylı bir sınıflandırma sistemi bulunmamaktadır. Genellikle OECD'nin hizmetler sınıflandırma sistemi esas alınmaktadır. Bu sistemde hizmetler sektörü 9 ana gruba ayrılmaktadır: Taşımacılık, Seyahat, İletişim, İnşaat, Sigorta, Finansal Hizmetler, Bilgisayar ve Bilgi hizmetleri, Diğer İşletme Hizmetleri, Personel-Kültür ve Rekreasyon hizmetleri. Hizmetler ticaretinin verileri EBOBPS (Extended Balance of Payments) BMP5(IMF-dış ödemeler dengesi tanımlaması) temelinde analiz edilmektedir (Lee ve Lloyd, 2002: 167).

Ticari mallar endüstri-içi ticareti açısından Türkiye'nin Avrupa Birliği(AB) ile ticaretindeki EİT oranları, AB-Dışı ticarete görülen oranlardan yüksek olmasına karşın %50'nin altındadır. Buna göre AB'ne üyelik hedefi ve perspektifi ile hareket eden Türkiye'nin, AB ile rakip olmaktan çok tamamlayıcı bir ekonomi yapısı sergilediği sonucuna varılmaktadır (Küçükahmetoğlu, 2002: 35; Aydın, 2008b: 887-889).

Oysa hizmetler ticaretine ilişkin analiz bunun tam aksini ortaya koymuştur. Türkiye-AB Gümrük Birliği halihazırda hizmetler ticaretinin serbestleşmesini kapsamamaktadır. Türkiye'nin AB'ne tam üyeliğine yönelik süren müzakere sürecinde, hizmetler ticaretinin karşılıklı olarak serbestleştirilmesi öngörülmektedir. AB, Türkiye'nin AB'ye katılımın ekonomik değişkenleri arasında yer alan hizmetler ticareti ve işgücünün serbest dolaşımına temkinli yaklaşmaktadır. Nitekim hesaplanan hizmetler EİT endeks değerlerinin yüksekliği bunu doğrulamakta, mal ticareti bakımından tamamlayıcılık sonucu veren analizi, hizmetler bakımından tersine çevirmektedir. Aydın (2010) tarafından bir basamaklı ayrıma göre hesaplanan Türkiye ticari hizmetler EİT oranları, Ek 1'de tablo olarak sunulmuştur.

Bu kapsamda hizmetler endüstri-içi ticaretinin belirleyicilerinin tespit edilmesi önem taşımaktadır. Çünkü, eğer ülkeye has belirleyiciler kümesi ve bu belirleyicilerin önem seviyeleri belirlenebilirse, ilk olarak; rekabet gücünün yüksek olduğu endüstriler bazında spesifik tedbir ve teşvikler uygulanabilecek, ikinci olarak da; bu belirleyiciler kümesi içinde yer alan faktörleri etkileyebilecek politikalar geliştirilmesi ve uygulanması ile EİT oranlarının daha da yükseltilmesi sağlanabilecektir.

Türkiye'nin ticari hizmetler EİT'inin belirleyicilerinin tespitine dönük bir analize literatürde rastlanmamıştır. Bu kapsamda, öncelikle 2005 yılı ticari hizmetler EİT oranları veri alınarak, ticari hizmetler EİT'inin ülkeye özgü belirleyiciler kümesi tahmin edilmiş ve izleyen bölümde ilgili hipotezler kullanılarak testleri yapılmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki ticari mallar EİT'inin ülkeye özgü belirleyiciler kümesi ile hizmetler EİT'inin ülkeye özgü belirleyiciler kümesi neredeyse aynı değişkenleri kapsamaktadır.

4. TÜRKİYE TİCARİ HİZMETLER EİT'İNİN ÜLKEYE ÖZGÜ BELİRLEYİCİLERİ

Bu bölümde Türkiye'nin ticari hizmetler dış ticaretinde önemli yer tutan, 25'i AB üyesi, 7'si AB-Dışı olmak üzere toplam 32 ticaret ortağı ülke ile hizmetler EİT'inin ülkeye özgü belirleyicilerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. *Yazarlar tarafından bilhassa ticari mallar EİT'inin ülkeye özgü belirleyicilerinin tespitinin yapıldığı 2005 yılı seçilerek, mal ve hizmetler endüstri-içi ticaretinin belirleyicilerini karşılaştırma olanağı elde edilmeye çalışılmıştır.* Böylece hangi faktörlerin ticari mallar ve ticari hizmetler EİT'inde ne derece etkili olduğu görülebilecek, ticari mallar ve ticari hizmetler EİT oranları arasındaki farklılıklara bilimsel bir açıklama getirilmiş olacaktır.

EİT'in ülkeye özgü belirleyicileri arasında; kişi başına gelir düzeyleri veya farklılıkları, ekonomik gelişmişlik veya kalkınma düzeyleri ve farklılıkları, ülkelerarası faktör donatım farklılıkları, ekonomik-siyasi entegrasyonların ve ticari kısıtlamaların mevcudiyeti, taşıma ve işlem maliyetleri, ülke ve piyasaların ortalama ekonomik büyüklüğü, benzer dil ve ortak kültürel özelliklerin mevcudiyeti, çokuluslu şirketler ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları gibi değişkenler yer almaktadır. Bu belirleyiciler, ülkeler arası farklılıklara dayanmakta, genellikle kişi başına gelir farklılıkları gibi makroekonomik verileri içermektedir.

4.1. Model ve Hipotezler: Bağımlı değişken olan Türkiye'nin ticari hizmetler EİT'i, literatürdeki analizler ışığında aşağıdaki değişkenlerin bir fonksiyonu olarak tanımlanmıştır:

$$IITServ = f(DO, CDF, FDIInw, CUDum, CT) \quad (1)$$

IITServ: Türkiye'nin Ticari Hizmetler Endüstri-içi Ticareti,

DO: Talep Çakışması (Kalkınma Düzeyi Farklılıkları),

CDF: Nispi Ülke/Piyasa Büyüklük Farklılıkları,

FDIInw: Dolaysız Yabancı Sermaye Yatırımı Girişleri,

CUDum: Ekonomik Entegrasyonlara Katılım(Gümrük Birliği),

CT: Ticari İşlem Maliyetlerini temsil etmektedir.

Önerilen hipotezlerin testlerine esas teşkil etmek üzere tahmin edilen EKK basit doğrusal regresyon modeli:

$$IITServ = \beta_0 + \beta_1 DO + \beta_2 CDF + \beta_3 FDIInw + \beta_4 CUDum + \beta_5 CT + e_{TR} \quad (2)$$

Beklenen işaretler: $\beta_1, \beta_2 < 0$ $\beta_3, \beta_4, \beta_5 > 0$

e_{TR} : tesadüfi hata terimidir. Modelde kullanılan değişkenlerle ilgili tanımlayıcı bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Modelde Kullanılan Değişkenlerle İlgili Tanımlayıcı Bilgiler

<i>Ana Değişken</i>	<i>Ana Değişken Kodu</i>	<i>Bağımlı-Bağımsız Değişken</i>	<i>Ana Değ. Temsilen Alınan Değişken</i>	<i>Temsili Değişken Kodu</i>	<i>Beklenen İşareti</i>	<i>Veri kaynağı</i>
Türkiye Hizmetler EİT	IITServ	Bağımlı	Orijinal Değer	IITServ		Aydın(2010:8)
Talep çakışması	DO	Bağımsız	Kişi başı GSYIH Farklılık Endeksi	PerCapitaGDPDif	(-)	IMF WEO Database, OECD Database
Ekonomik Entegrasyon	CUDum	Bağımsız	Orijinal Değer	CUDummy	(+)	
Ticari İşlem Maliyetleri	CT	Bağımsız	Ortak Sınır Mevcudiyeti	CommonBorder	(+)	
Yabancı Sermaye Yatırımları	FDIInw	Bağımsız	Yabancı Sermaye Yatırımı Giriş(milyon \$)	FDIInward	(+)	Hazine Müsteşarlığı, Yab. Sermaye Raporları
Nisbi Ülke Büyüklük Farklılıkları	CDF	Bağımsız	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Farklılık Endeksi	GDPDif	(-)	IMF World Economic Outlook Database

Türkiye'nin ticari hizmetler EİT'inin belirleyicilerinin tespitine yönelik olarak önerilen temel hipotezler şunlardır:

Hipotez 1. Türkiye'nin ticaret ortakları ile arasındaki kalkınma düzeyi farklılıkları arttıkça, hizmetler EİT oranları azalmaktadır.

Analizlerde ekonomik kalkınma düzeylerindeki farklılıkları temsil etmek üzere genelde kişi başı milli gelir farklılıkları kullanılmaktadır. Benzer kalkınma düzeylerinde bulunan ülkelerin, kişi başı gelir düzeyleri ve dolayısıyla talep yapılarının da benzer olacağı (talep çakışması-demand overlap) kabul edilmektedir. Benzer talep yapılarındaki ülkeler arası ticarete EİT oranları yüksektir. İki ülke arasındaki ticarete farklılaştırılmış mal ve hizmetlere olan talebi temsil etmek üzere, ticaret ortaklarının kişi başı gelir yakınlığı, EİT ile pozitif ilişkili iken, kişi başı gelir farklılıkları ise, talep yapılarındaki farklılıkları temsil etmek üzere EİT ile negatif ilişkilidir. Helpman (1981: 307), Krugman'ın (1979: 476) çeşitliliğe olan talep, Lancaster'ın (1980: 159-163) ideal çeşitlilik yaklaşımlarında da, kişi başı gelir farklılıkları EİT ile negatif ilişkilidir.

Ülkelerarası kalkınma düzeyi farklılıklarını temsil etmek üzere bu çalışmada da, kişi başı GSYIH farklılıkları kullanılmıştır. Ticaret ortaklarına ait Kişi Başına GSYIH değerleri ile, Türkiye'nin Kişi Başına GSYIH'sı arasındaki farklılıklar, nispi eşitsizlik ölçüm yöntemi (Abraham ve van Hove, 2005: 14) ile hesaplanarak modele alınmıştır. Formüldeki *B* ifadesi her bir ticaret ortağını ifade etmektedir. Değişkenin beklenen işareti negatiftir.

$$KBGSYIH_{\text{ülke}} = 1 - \frac{|GSYIH_{\text{ülke}}/NUFUS_{\text{ülke}} - GSYIH_{\text{TR}}/NUFUS_{\text{TR}}|}{|GSYIH_{\text{ülke}}/NUFUS_{\text{ülke}} + GSYIH_{\text{TR}}/NUFUS_{\text{TR}}|} \times 100 \quad (3)$$

Hipotez 2. Türkiye'nin ticaret ortağı her bir ülkeyle arasındaki nispi ekonomik büyüklük farklılıkları arttıkça, hizmetler EİT oranları düşmektedir.

Farklılaştırılmış ürünler üretme kapasitesindeki farklılıkları gösteren ülkelerarası nispi büyüklük farklılıkları, hizmetler EİT'i ile negatif ilişkilidir. Balassa ve Bauwens (1987: 938), Helpman (1981: 307) ve Bergstrand (1990: 1223), ülkelerin nispi ekonomik büyüklüklerindeki farklılıkların, EİT ile negatif ilişkili olduğunu bildirmişlerdir.

Genelde piyasa büyüklükleri ve faktör donatımları arasındaki farklılıkları temsilen, ilgili ülkelerin GSYİH verileri kullanılmaktadır (Carstensen ve Toubal, 2004: 9). Bu çalışmada ise nispi büyüklük farklılıklarını (CDF) temsilen modele alınan değişken, ülkelerin dünya hizmetler ticaretindeki oransal payları arasındaki farklılıklardır. İlgili ticaret ortağının dünya hizmetler ticaretindeki payı ile Türkiye'nin dünya hizmetler ticaretindeki % payı arasındaki farklılık, Lee ve Lee (1991: 164) ile Sohn ve Lee'nin (2004: 22) kullandıkları yöntemle hesaplanarak modele alınmıştır. X : dünya hizmetler ticaretindeki % pay, B : Türkiye'nin her bir ticaret ortağını, TR : Türkiye'yi temsil etmektedir. Değişkenin beklenen işareti negatiftir.

$$Büyüklük_{FARK} = \frac{|X_B - X_{TR}|}{X_B + X_{TR}} \quad (4)$$

Hipotez 3. Türkiye'ye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişleri arttıkça, ticari hizmetler EİT oranları yükselmektedir.

Ülkeye giren doğrudan yabancı sermaye yatırımları (FDI) ile EİT arasında tamamlayıcılık ya da ikame ilişkisi bulunmaktadır. Faaliyet gösterdiği ülke piyasası için üretim yapan bir çokuluslu şirket, dış ticaret hacmini azaltabilir veya bünyesindeki bağlı şirketler aracılığı ile bir ülkeden diğerine gönderdiği tamamlanmış veya girdi nitelikli mallar, EİT'in artmasına neden olabilir. Dolayısıyla ya ticaret yaratmakta ya da ticareti ikame etmektedirler (Aizenman ve Noy, 2006: 330-333; Cantwell ve Bellak, 2000: 124-127).

Doğrudan yabancı yatırımlar ile EİT arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere modele alınan değişken, ticaret ortağı ülkelerden, 2005 yılında Türkiye'ye giriş yapan -milyon ABD \$'ı cinsinden- doğrudan yabancı yatırım tutarlarıdır. Bu tutarlar, Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Raporları ve OECD (2008) yatırım istatistiklerinden alınmıştır.

Araştırmanın 2005 yılı verileri itibariyle yapılması ve 2005'den itibaren özellikle haberleşme ve teknoloji-yoğun sektörlere gelen yabancı sermaye yatırımları dikkate alınarak, ayrıca ticari mallar EİT'inin belirleyicilerini tespit etmek üzere yapılan analizlerde yabancı sermaye yatırımları ile EİT oranları arasında genelde tamamlayıcılık ilişkisi bulunduğundan, hizmetler EİT oranlarıyla dolaysız yabancı sermaye yatırımları arasında tamamlayıcılık yani pozitif ilişki bulunduğu tahmin edilmiştir.

Hipotez 4. Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği, Birliğe üye ülkelerle olan EİT oranlarını yükseltici etki yapmakta ve AB-Dışı ülkelere göre daha yüksek EİT oranlarına neden olmaktadır.

Bölgesel entegrasyonlara katılım veya tercihli ticaret anlaşmaları kapsamında, birliğe dahil olan ülkelerde refah artışı, birlik dışında kalan bazı ülkelerde ise refah azalışı öngörülmektedir. Yani ekonomik birliklere katılım, gümrük birliği vb. bölgesel entegrasyon veya ticari liberalizasyon faaliyetleri, EİT ile pozitif ilişkilidir (Balassa ve Bauwens, 1987: 928-930; Greenaway ve Milner, 1986: 99; Lloyd ve MacLaren, 2004: 464).

Türkiye'nin AB ile gümrük birliğine üye olması kukla (dummy) değişken olarak analize katılmıştır (GBDum). Bu veri seti, Türkiye'nin ilgili ticaret ortağı AB'ne tam üye veya gümrük birliğine üye ise 1, değilse 0 değeri verilerek tarafımızdan hazırlanmıştır. Endüstri-içi uzmanlaşmayı ve dolayısıyla EİT'i olumlu etkilediği düşünüldüğünden, beklenen işareti pozitifdir.

Hipotez 5. Türkiye'nin ticaret ortaklarıyla ortak coğrafi sınıra sahip olması hizmetler EİT'ini arttırmaktadır.

Ticari işlem maliyetleri, EİT'i etkileyen ve belirleyiciler kümesi içinde yer verilmesi gereken önemli bir değişken olarak tanımlanmaktadır (Anderson ve van Wincoop, 2004: 691; Bergstrand ve Egger, 2006: 433). Ticari işlem maliyetleri yükseldikçe EİT olumsuz etkilenecektir. Eğer ülke ticaret ortaklarıyla ortak sınıra sahipse, bu durumda ticari işlem maliyetlerinin azalacağı ve EİT'in olumlu etkileneceği öngörülmektedir (Amiti ve Venables, 2002: 101-104; Hummels ve Levinsohn, 1995: 825-826). Bu hipotezin test edilebilmesi için, Türkiye'nin ticaret ortakları ile arasında ortak sınır varsa '1' yoksa '0' verilerek tarafımızdan oluşturulan veri seti kullanılmıştır. Beklenen işareti pozitifdir.

4.2. Hipotez Testleri ve Bulgular:

Model ve hipotez testlerinde STATA 9.0 İstatistik/ Data Analiz Programı kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan tüm veriler 2005 yılına aittir. Yatay kesit veri analizlerinde karşılaşılan değişen varyans problemine karşı, *robust* tahmin düzeltmesi uygulanmıştır.

Türkiye'nin ticaret ortakları ile arasındaki kalkınma düzeyi farklılıkları, hizmetler EİT oranlarının düşmesine neden olmaktadır şeklindeki ilk hipotezi temsil eden değişken beklendiği gibi negatif işarete sahip ve istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır (Tablo 2). Kalkınma düzeylerindeki artış ve kalkınma düzeylerinin benzerliği EİT'i arttırırken, kalkınma düzeyleri arasındaki farklılıklar hizmetler EİT oranlarını düşürmektedir. Bu bulgu hizmetler EİT'i kapsamında Li vd. (2003: 274) ve Moshirian vd. (2005: 1100) ile, ticari mallar EİT'i kapsamında yapılan pek çok çalışmanın sonuçlarıyla da tutarlı bulunmuştur (Abraham ve van Hove, 2005: 14; Amiti ve Venables, 2002: 89-90; Bano ve Lane, 1995: 147; Balassa, 1986: 229-232; Balassa ve Bauwens, 1987: 927; Bergstrand, 1990: 1224; Fontagne ve Freudenberg, 2002: 143; Greenaway ve Milner, 1986: 96; Hartung, 1995: 5; Helpman, 1981: 307; Hummels ve Levinsohn, 1995: 820-821; Martin ve Blanes,

2000: 431; Stone, 1997: 39; Sohn ve Lee, 2004: 22). Ülkelerarası kalkınma düzeyi farklılıkları arttıkça, bu ülkelerin talep yapılarının farklılaştığı, talep çakışmasının veya benzerliğinin azaldığı, dolayısıyla benzer olmayan talep yapılarındaki ülkeler arasında daha düşük EİT görüleceği doğrulanmış olmaktadır.

Tablo 2. Regresyon Sonuçları

<i>Değişken Tanımı</i>	<i>Tüm Endüstriler (EBOBPS 205-1 / 287-10)</i>
<i>sabit</i>	-196.9713 (-3.39)*
<i>DO</i>	-0.0002776 (-3.40)*
<i>CDF</i>	-0.2411571 (-1.19)
<i>FDI_{inw}</i>	-0.0000266 (-0.45)
<i>CUD_{um}</i>	0.212023 (2.24)**
<i>CT</i>	0.1954107 (2.17)**
<i>N</i>	30
<i>F</i>	10.10
<i>Prob>F</i>	0.0000
<i>R²</i>	0.2402

Notlar: N: gözlem sayısı; F: F olasılık istatistiği; Prob>F: Modelin olasılık değeri; R²: Modelin genel açıklama gücüdür. Parantez içindeki değerler “t” istatistiklerini temsil etmektedir. *: katsayının %1 düzeyinde anlamlı, **: katsayının %5 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin ticaret ortağı her bir ülkeyle arasındaki nispi ekonomik büyüklük farklılıkları, hizmetler EİT oranlarını düşürücü etki yapmaktadır şeklindeki ikinci hipotez, ilişkinin yönü bakımından doğrulanmıştır. Beklenen işarete sahiptir. Ancak tahmin edilen model bakımından önemsiz bulunmuştur. Mal ticareti kapsamında tahmin edilen modellerde oldukça önemli bulunan bu değişken, hizmetler ticareti bakımından bu modelde önemini kaybetmiştir. Bu noktada önem düzeyinin düşüklüğünde, nispi büyüklük farklılıklarını temsilen modele dahil edilen değişken seçiminin etkili olabileceği değerlendirilmiştir.

İlgili literatürde yer alan ticaret ortağı ülkelerin nispi büyüklük farklılıklarıyla ticari mallar EİT oranları arasındaki negatif ilişki (Al-Mawali, 2005: 19; Balassa ve Bauwens, 1987: 938; Bergstrand, 1990: 1228; Carstensen ve Toubal, 2004: 3; Debaere, 2005: 251; Fontagne ve Freudenberg, 2002: 143-145; Greenaway, Hine ve Milner, 1994: 90; Helpman, 1981: 307; Hummels ve Levinsohn, 1995: 828; Lancaster, 1980: 172-173; Markusen ve Maskus, 2002: 199; Sohn ve Lee, 2004: 22-25; Stone, 1997: 41; Veeremani, 2002: 521; Vogiatzoglou, 2005: 85; Zhang, Witteloostuijn ve Zhou, 2005: 530), bu analizde endüstri-içi hizmetler ticareti bakımından doğrulanmış olup, bu bulgu Li vd. (2003: 275) ile de tutarlıdır. Türkiye'nin ticaret ortakları ile arasındaki nispi ekonomik büyüklük farklılıkları arttıkça, hizmetler EİT oranları olumsuz etkilenmekte ve azalmaktadır. Ancak önerilen model itibariyle istatistiksel olarak önemsiz bulunmuştur.

Türkiye'ye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişleri, ticari hizmetler EİT oranlarının yükselmesine neden olmaktadır hipotezinin test bulguları, beklenenin aksine Türkiye açısından FDI ile EİT arasında negatif yani ikame ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuç, mal ticareti ile ilgili bulguların tersine FDI'nın hizmetler EİT oranlarını düşürücü etki yaptığını yansıtmaktadır. Tahmin edilen model bakımından, istatistiksel olarak önemsiz bir değişkendir.

Giriş yapan FDI akımlarının Türkiye'nin hizmetler EİT'ini azaltması, beklenen ilişkinin ortaya çıkmadığını yansıtmaktadır. Bu bulgu, ticari mallar EİT'inin belirleyicilerini araştıran; Balassa (1986: 232), Balassa ve Bauwens (1987: 938), Debaere (2005: 252) ve Sharma (2000: 250)'nın analizlerindeki negatif ilişki ile uyumlu, ancak pozitif ilişki olduğunu tespit eden Aizenman ve Noy (2006: 318-333), Cantwell ve Bellak (2000: 120), Driffield ve Love (2006: 74), Egger ve Pfaffermayr (2005: 665-667), Greenaway ve Milner (1986: 46-49), Markusen ve Maskus (2002: 204), Stone (1997: 25), Xiaming, Siler, Wang ve Wei (2000: 421-424) ile hizmetler EİT'ini araştıran Li vd. (2003: 276) bulguları ile uyumsuzdur. FDI ile hizmetler EİT'i arasında tespit edilen negatif ve önemsiz ilişki; Türkiye'ye giriş yapan FDI akımlarının yeni piyasalar yaratamadıkları, yeni faaliyet alanları oluşturamadıkları, piyasanın tamamına hakim olamadıkları ve ticareti ikame ettikleri yönünde yorumlara imkân tanımaktadır.

Ekonomik entegrasyonlara katılımın hizmetler EİT'i üzerindeki etkisini sınamak üzere, *Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği, Birliğe üye ülkelerle olan EİT oranlarını yükseltici etki yapmakta ve üye olmayan ülkelere göre daha yüksek EİT oranlarına neden olmaktadır* hipotezi önerilmiştir. Türkiye'nin AB ile GB'ne üye olması, en önemli belirleyicilerden birisi olarak dikkati çekmiştir. Değişkene ait katsayı, %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif işarete sahiptir. Bu sonuç, aynen mal ticaretinde olduğu gibi, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üyeliğinin endüstri-içi uzmanlaşmayı teşvik ettiğini ortaya koymaktadır.

Ülkelerin içinde bulunduğu kendilerine özgü piyasa ve ulusal ekonomik koşulların etkisi bu noktada önemlidir. Yapısal ekonomik sorunlara sahip ülkelerde olumsuz ilişki görülebilirken, ihracat performansı güçlü ekonomilerde olumlu etki gözlenmektedir. Bu kapsamda, ticari mallar dış ticareti bakımından önemli açık veren Türkiye, ticari hizmetler açısından önemli bir dış fazla vermektedir¹. Dolayısıyla Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin hizmetler EİT oranlarının yükselmesine pozitif katkı yaptığı tahmin edilmiş ve bu tahmin doğrulanmıştır. Skuflic (2005: 22-23) ile Sarris, Papadimitriou ve Maurogiannis (1999: 173) entegrasyonlara katılım ile EİT arasında negatif ilişki tespit ederken, Li vd. (2003: 275), Al-Mawali (2005: 19), Balassa (1986: 231), Balassa ve Bauwens (1987: 928-930), Bergstrand (1990: 1224); Byun ve Lee (2005: 12), Chen (2004: 116), Fidrmuc (2004: 7), Fontagne ve Freudenberg (2002: 147), Greenaway ve Milner (1986: 99), Hartung (1995: 4), Kandoğan (2003: 277),

¹ Örneğin 2005 yılı itibarıyla Türkiye'nin toplam hizmet gelirleri 27,9 milyar \$, hizmet giderleri 11,9 milyar \$, hizmetler ticareti dengesi ise 16 milyar \$ fazla vermiştir. Bkz. TCMB Ödemeler Dengesi İstatistikleri, (<http://www.tcmb.gov.tr/odemedenge/tablo4.pdf>), erişim: 19/02/2014

Lloyd ve MacLaren (2004: 464), Matthews (1998: 89), Sapir (1992: 1493-1504), Sharma (2000: 246), Stone (1997: 66), Veeremani (2002: 520-521) ise entegrasyonlara katılımın EİT üzerinde olumlu etki yaptığı sonucuna varmıştır. Bu çalışmada ulaşılan, Türkiye'nin GB'ne üyeliği ile EİT oranları arasında pozitif ve önemli ilişki olduğu bulgusu, son grupta yer alan yazarların bulgularıyla tutarlıdır. 2005 yılında Türkiye'nin dış ticaretinin yaklaşık yarısından fazlası AB ile yapıldığından, GB'nin mal ve hizmetler ticareti üzerine olumlu etki yaptığı söylenebilir. Ancak üçüncü ülkelerle olan ticarete, AB'nin ortak tarife politikası uygulandığından, bilhassa ilerleyen dönemlerde AB'nin toplam ticaretteki payının önemini kaybetmesi halinde, ticaret hacmi ve EİT oranları üzerinde negatif etki gözlenmesi şaşırtıcı olmayacaktır.

Türkiye'nin ticaret ortaklarıyla ortak coğrafi sınıra sahip olması hizmetler EİT'ini arttırmaktadır hipotezi, Avrupa Birliği'nde olduğu gibi birbirine coğrafi olarak yakın ve ortak sınıra sahip ülkeler arasındaki ticaret ve EİT'in yüksek olma eğilimini yansıtmaktadır. Ortak sınırların varlığı, ticari işlem maliyetlerini düşürücü etki yaptığından, değişkene ait katsayının literatüre uygun olarak pozitif işarete sahip olduğu tahmin edilmişti. Önerilen modelde değişkene ait katsayı beklendiği gibi pozitif ve %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç ise; Abraham ve van Hove (2005: 10), Amity ve Venables (2002: 87), Anderson ve van Wincoop (2004: 691), Baier ve Bergstrand (2001: 23-25), Balassa (1986: 232), Balassa ve Bauwens (1987: 931), Bergstrand ve Egger (2006: 433), Chen (2004: 114), Crespo ve Fontoura (2001: 577), Debaere (2005: 252), Fukao, Ishido ve Ito (2003: 498), Greenaway vd. (1994: 99-100), Hu ve Ma (1999: 98), Hummels ve Levinsohn (1995: 826), Martin ve Blanes (2000: 431), Sharma (2000: 246), Skuflic (2005: 9), Sohn ve Lee (2004: 25), Venables, Rice ve Stewart (2003: 1107-1108), Zhang vd.'nin (2005: 529) analizleri ile tutarlıdır.

Modelin genel açıklama gücü ($R^2=0.24$) düşük olmakla birlikte, yatay kesit veri analizlerinde bu beklenmeyen bir durum değildir. Bu çalışma dahilinde önerilen hipotezlerin beklenen işaretleri ve ekonometrik analiz sonuçlarına göre kabul/red durumları Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Hizmetler EİT'i Hipotez Testleri Sonuç Tablosu

	Beklenen İşaret	Analiz Sonucu	Kabul-Red
<i>Hipotez 1. Türkiye'nin ticaret ortakları ile arasındaki kalkınma düzeyi farklılıkları arttıkça, hizmetler EİT oranları azalmaktadır</i>	(-)	(-)	Kabul
<i>Hipotez 2. Türkiye'nin ticaret ortağı her bir ülkeyle arasındaki nispi ekonomik büyüklük farklılıkları arttıkça, hizmetler EİT oranları düşmektedir.</i>	(-)	(-)	Kabul
<i>Hipotez 3. Türkiye'ye yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişleri arttıkça, ticari hizmetler EİT oranları yükselmektedir.</i>	(+)	(-)	Red
<i>Hipotez 4. Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği, Birliğe üye ülkelerle olan EİT oranlarını yükseltici etki yapmakta ve AB-Dışı ülkelere göre daha yüksek EİT oranlarına neden olmaktadır.</i>	(+)	(+)	Kabul
<i>Hipotez 5. Türkiye'nin ticaret ortaklarıyla ortak coğrafi sınıra sahip olması hizmetler EİT'ini arttırmaktadır.</i>	(+)	(+)	Kabul

5. SONUÇ

Ölçek ekonomileri ve farklılaştırılmış ürünler yaratma kapasitesi ile doğrudan bağlantılı olan EİT oranlarının yükselmesi, ekonominin rekabet gücü kazanmaya başladığını ve global ekonomiye entegrasyon sürecinin hızlandığını işaret etmektedir. Hizmetler EİT'indeki gelişme ise; uzmanlaşma ve değişimden kaynaklanan karşılaştırmalı üstünlük kazançları, ölçek ekonomileri vb. girdi avantajları, aynı sektör içinde hareket eden faktörlerin düşük uyum maliyetleri gibi faydalar sunmaktadır.

Türkiye, ticari mallar EİT'i açısından AB ile rakip olmaktan çok tamamlayıcı ekonomi durumundadır. Oysa hizmetler ticaretinde durum farklıdır. Türkiye, ticari hizmetler dış ticareti bakımından, AB -özellikle de en yüksek paylara sahip olan Almanya ve Fransa- ile rakip ekonomiler konumundadır. Dolayısıyla hizmetler endüstri-içi ticaretinin belirleyicilerinin tespit edilmesi önem taşımaktadır. Bu çalışmanın temel amacı; Türkiye'nin ticari hizmetler dış ticaretinde önemli yer tutan 32 ticaret ortağı ülke ile hizmetler EİT'inin temel belirleyicilerinin tespit edilmesidir. Özellikle mal ticaretinin ülkeye özgü belirleyicilerinin tespit edildiği 2005 yılı seçilerek, mal ve hizmetler ticaretinin belirleyicilerini karşılaştırma olanağı aranmıştır. Hipotezler, ticari mallar EİT'inin ülkeye özgü belirleyiciler kümesinde yer alan önemli değişkenler dikkate alınarak önerilmiştir.

Türkiye'nin ticari ortaklarıyla arasındaki kalkınma düzeyi farklılıkları arttıkça, talep yapılarının farklılaştığı, talep çakışmasının veya benzerliğinin azaldığı, dolayısıyla benzerliği azalan talep yapılarındaki ülkeler arasında daha düşük hizmetler EİT oranları görüleceği hipotezi doğrulanmıştır. Bu değişken, modele dahil edilen diğer bağımsız değişkenler arasında en yüksek açıklama gücüne sahip olmaktadır.

Türkiye'nin ticaret ortaklarıyla arasındaki nispi ekonomik büyüklük farklılıkları arttıkça hizmetler EİT'inin azalacağına yönelik hipotez, ilişkinin yönü bakımından doğrulanmış ve beklendiği gibi negatif ilişki bulunmuştur. Mal ticareti ile ilgili modellerde oldukça önemli bulunan bu değişken, hizmetler ticareti bakımından bu çalışmada önerilen modelde istatistiki olarak önemsizdir. Bu durumun nispi büyüklük farklılıklarını temsilen modele alınan değişkenden kaynaklandığı düşünülmüştür.

Doğrudan yabancı sermaye ile hizmetler EİT oranları arasında beklenen pozitif ilişki yani yabancı sermaye girişlerinin EİT oranını yükselteceği hipotezi doğrulanamamış ve Türkiye açısından negatif (yani ikame) ilişki bulunduğu görülmüştür. Bu sonuç, mal ticareti ile ilgili bulgunun aksine Türkiye'ye giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, hizmetler EİT'ini düşürücü etki yaptığını ortaya koymuştur.

Ekonomik entegrasyonlara katılımın hizmetler EİT'i üzerindeki etkisini tespit üzere önerilen hipotez doğrulanmış olup, hizmetler EİT'inin ülkeye özgü belirleyiciler kümesi içinde en önemli

değişkenlerden birisidir. Dolayısıyla, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne üyeliğinin, endüstri-içi uzmanlaşmayı teşvik ettiği söylenebilir.

Ticari işlem maliyetleriyle ilgili olarak önerilen, Türkiye'nin ticaret ortaklarıyla ortak sınıra sahip olmasının ticari işlem maliyetlerini düşürerek hizmetler EİT'ini arttıracığına dönük hipotez, beklendiği gibi pozitif ve %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş, kabul edilmiştir.

Kısaca, Türkiye'ye doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişlerinin, ticari hizmetler EİT oranlarının yükselmesine neden olacağı hipotezi dışında önerilen tüm hipotezler kabul edilmiştir. Ticari mallar açısından tamamlayıcı ve pozitif yönlü olan EİT oranları-FDI girişleri ilişkisi, ticari hizmetler açısından ters sonuç vermiş ve ülkeye giriş yapan yabancı sermayenin, hizmetler EİT oranlarını düşürücü rol oynadığını, diğer ifadeyle hizmetler ticaretini ikame ettiğini ve yerli şirketlere rakip olduklarını ortaya koymuştur.

Bu analiz bulguları çerçevesinde, önerilebilecek politika yaklaşımları şöyle sıralanabilir: Avrupa Birliği başta olmak üzere ekonomik entegrasyonlara katılım çabalarının kararlılıkla sürdürülmesi, Türkiye'nin ticaret ortağı ülkelerle arasındaki gelişmişlik farklarını kapatması ve kişi başına düşen milli gelirin yükseltilmesine yönelik atılımların devam ettirilmesi, -bürokratik işlemlerin azaltılması veya düşük seyahat maliyeti sunan ulaşım araçlarının geliştirilmesi vb. gibi ticari işlem maliyetlerinin düşürülmesine yönelik rasyonalizasyon çabalarının arttırılması ve desteklenmesi önerilmektedir. Gerek EİT oranlarının daha da yükselmesi, gerekse hizmetler ticaretindeki rekabet gücünün korunması ve artırılabilmesi bakımından bu hususlar önemli görülmektedir.

İlgili literatür incelendiğinde, bilhassa hizmetler endüstri-içi ticaretine dönük çok az sayıda analiz yapılmıştır. Bu analizler içerisinde Türkiye açısından yapılan bir değerlendirme veya çalışma bulunmamıştır. Sınıflandırma sistemi ve veri yetersizlikleri şüphesiz bu konuda önemli bir kısıttır. Gelecekte hizmetler ticareti sınıflandırma sisteminin detaylandırılması, veri toplama tekniklerinin gelişmesi ile yapılacak çalışmalar, hizmetler EİT'inin daha detaylı ve alt ürün grupları bakımından hesaplanmasını, hizmetler EİT'inin endüstriye özgü belirleyicilerinin saptanmasını, dolayısıyla literatürde bulunan eksikliğin kapatılmasını mümkün kılacaktır.

KAYNAKÇA

- Abraham, F. ve van Hove, J. (2005) "Intra-Industry Trade and Technological Innovation: The Case of Belgian Manufacturing". 7th INFER Annual Conference in Economic Research: Regional Economics, New Challenges for Theory, Empirics and Policy. London: 7-9 Ekim 2005.
- Aizenman, J. ve Noy, I. (2006) "FDI and Trade-Two-Way Linkages?". The Quarterly Review of Economics and Finance, 46(3): 317-337.
- Al-Mawali, N. (2005) "Disentangling Total Intra-Industry Trade Into Horizontal And Vertical Elements". Atlantic Economic Journal, 33(4): 461-492.

- Amiti, M. ve Venables, A.J. (2002) "The Geography of Intra-Industry Trade". *Frontiers of Research on Intra-Industry Trade* içinde. P.J. Lloyd ve Hyun-Hoon Lee (Ed.). Basingstoke: Palgrave-Macmillan. 87-105.
- Anderson, J. E. ve van Wincoop, E. (2004) "Trade Costs", *Journal of Economic Literature*. 42: 691-751.
- Aydın, A. (2008a) "Endüstri İçi Ticaret: Türkiye Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aydın, A. (2008b) "Endüstri İçi Ticaret ve Türkiye: Ülkeye Özgü Belirleyicilerin Tespitine Yönelik Bir Araştırma". *Marmara İ.İ.B.F. Dergisi*. 25(2): 881-921.
- Aydın, A. (2010) "Türkiye'nin Ticari Hizmetler Endüstri İçi Ticareti", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*. 2(2). ISSN: 1309-8020, http://www.sosbilko.net/dergi_EBD/arsiv/2010_2/01ahmet_aydin.pdf
- Baier, S. L. ve Bergstrand, J. H. (2001) "The Growth of World Trade: Tariffs, Transport Costs, and Income Similarity". *Journal of International Economics*. 53(1): 1-27.
- Balassa, B. (1986) "The Determinants of Intra-Industry Specialization in United States Trade", *Oxford Economic Papers-New Series*. 38(2): 220-233.
- Balassa, B. ve Bauwens, L. (1987) "Intra-Industry Specialization in a Multi-Country and Multi-Industry Framework". *The Economic Journal*. 97(388): 923-939.
- Bano, S. ve Lane, P. (1995) "The Significance Of Intra-Industry Trade as a Cause and Consequence Of Global Environment: New Zealand and European, Pacific, and Asian Partners", *Management International Review*. 35: 133-150.
- Bergstrand, J. H. (1990) "The Heckscher-Ohlin-Samuelson Model, The Linder Hypothesis and the Determinants of Bilateral Intra-Industry Trade". *The Economic Journal*. 100(403): 1216-1229.
- Bergstrand, J. H. ve Egger, P. (2006) "Trade Costs and Intra-Industry Trade", *Review of World Economics*. 142(3): 433-458.
- Breinlich, H. ve Criscuolo, C. (2011) "International Trade in Services: A Portrait of Importers and Exporters". *Journal of International Economics*. 84: 188-206.
- Brühlhart, M. ve Thorpe, M. (2000) "Intra-Industry Trade And Adjustment In Malaysia: Puzzling Evidence". *Applied Economics Letters*. 7(11): 729-733.
- Byun, J. J. ve Lee, S.H. (2005) "Horizontal and Vertical Intra-Industry Trade: New Evidence from Korea, 1991-1999". *Global Economy Journal*. 5(1).

- Cantwell, J. ve Bellak, C. (2000) "Economic Integration in Trade and Foreign Direct Investment: Dynamic Considerations of Potential and Adjustment". *Journal of International Relations and Development*. 3(2): 120-127.
- Carstensen, K. ve Toubal, F. (2004) "Foreign Direct Investment in Central and Eastern European Countries: A Dynamic Panel Analysis". *Journal of Comparative Economics*. 32: 3-22.
- Chen, N. (2004) "Intra-National Versus International Trade in the European Union: Why Do National Borders Matter?". *Journal of International Economics*. 63(1): 93-118.
- Chou, C.F. ve Shy, O. (1991) "Intra-Industry Trade and the Variety of Home Products", *The Canadian Journal of Economics*. 24(2): 405-416.
- Choudhri, U. E. ve Hakura, D. S. (2001) "International Trade in Manufactured Products: A Ricardo-Heckscher-Ohlin Explanation with Monopolistic Competition", IMF Working Paper No. 01/41(ISSN: 1934-7073)
- Crespo, N. ve Fontoura, M. P. (2001) "Determinants of the Pattern of Horizontal and Vertical Intra-Industry Trade: What Can We Learn From Portuguese Data?". *Global Business & Economics Review, Anthology 2001*: 563-580.
- Dasgupta, S., Ray, T. ve Wong, K. P. (2002) "Uncertainty, Arbitrage and Intra-Industry Trade". *The Canadian Journal of Economics*. 35(4): 757-785.
- Debaere, P. (2005) "Monopolistic Competition and Trade, Revisited: Testing the Model Without Testing For Gravity", *Journal of International Economics*. 66(1): 249-266.
- Dixit A. ve Stiglitz, E. (1977) "Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity, *American Economic Review*, 67: 277-308.
- Driffield, N. ve Love, J. H. (2006) "Intra-Industry Foreign Direct Investment, Uneven Development And Globalisation: The Legacy Of Stephen Hymer", *Contributions to Political Economy*. 24(1): 55-78.
- Egger, P. ve Pfaffermayr M. (2005) "The Determinants of Intra-Firm Trade: In Search for Export-Import Magnification Effects", *Review of World Economics*. 141(4): 648-669.
- Falvey, R. (1981) "Commercial Policy and Intra Industry Trade". *Journal of International Economics*. 11(4): 495-511.
- Fidrmuc, J. (2004) "The Endogeneity Of The Optimum Currency Area Criteria, Intra-Industry Trade, and EMU Enlargement". *Contemporary Economic Policy*. 22(1): 1-12
- Fontagné, L. ve Freudenberg, M. (2002) "Longterm Trends in Intra-Industry Trade". *Frontiers of Research on Intra-Industry Trade içinde*. P.J. Lloyd and Hyun-Hoon Lee (ed.). Basingstoke: Palgrave-Macmillan: 131-155.

- Francois, J. ve Hoekman, B. (2010) "Services Trade and Policy." *Journal of Economic Literature*. 48(3): 642-692
- Fukao, K., Ishido, H. ve Ito, K. (2003) "Vertical Intra-Industry Trade and Foreign Direct Investment in East Asia". *Journal of the Japanese and International Economies*. 17(4): 468-506
- Greenaway, D. ve Milner, C. (1986) *The Economics of Intra-Industry Trade*. Oxford: Basil Blackwell.
- Greenaway, D., Hine, R. ve Milner, C. (1994) "Country Specific Factors and the Pattern of Horizontal and Vertical Intra Industry Trade in the UK". *Review of World Economics*. 130(1): 77-100.
- Grubel, H. G. (1967) "Intra-Industry Specialization and the Pattern of Trade". *The Canadian Journal of Economics and Political Science*. 33(3): 374-388. (Intra-Industry Trade içinde. Herbert G. Grubel and P.J. Lloyd (Ed.). Cheltenham: Edward Elgar 2003: 37-51)
- Grubel, H. G. ve Lloyd, P. J. (1971) "The Empirical Measurement of Intra-Industry Trade". *Economic Record*. 47: 494-517. (Intra-Industry Trade içinde. Herbert G. Grubel and P.J. Lloyd (Ed.), Cheltenham: Edward Elgar 2003: 247-270)
- Grubel, H. G. ve Lloyd, P. J. (1975) *Intra-Industry Trade, Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products*. New York: Halsted Press-John Wiley and Sons Ltd.
- Hazine Müsteşarlığı (2006) 2005 Uluslararası Doğrudan Yatırımlar Raporu. Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Hartung, V. L. (1995) "Regional and Statistical Variation in the Commodity Structure of Canada's Intra-Industry Trade with the United States". *Canadian Journal of Regional Science*. 18(3)
- Helpman, E. (1981) "International Trade in the Presence of Product Differentiation, Economies of Scale and Monopolistic Competition: A Chamberlin-Heckscher-Ohlin Approach". *Journal of International Economics*, 11: 305-340.
- Hu, X. ve Ma, Y. (1999) "International Intra-Industry Trade of China". *Review of World Economics*. 135(1): 82-101.
- Hummels, D. ve Levinsohn, J. (1995) "Monopolistic Competition and International Trade: Reconsidering The Evidence". *Quarterly Journal of Economics*. 60: 799-836. (Intra-Industry Trade içinde. Herbert G. Grubel and P.J. Lloyd (Ed.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2003: 335-372)
- IMF (2008) *World Economic Outlook Database: World Development Indicators (WDI)*. <http://www.imf.org> (21/05/2008)
- Kandogan, Y. (2003) "Intra-Industry Trade of Transition Countries: Trends and Determinants". *Emerging Markets Review*. 4(3): 273-286.

- Krugman, P. (1979) "Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade", *Journal of International Economics*. 9(4): 469-479.
- Krugman, P., Obstfeld, M. ve Melitz, M. J. (2012) *International Economics: Theory&Policy*. Boston: Pearson
- Küçükahmetoğlu, O. (2002) "Endüstri-içi Ticaret ve Türkiye", *İktisat, İşletme ve Finans*. 17(90): 34-50.
- Lancaster, K. (1980) "Intra-Industry Trade under Perfect Monopolistic Competition". *Journal of International Economics*. 10: 151-175.
- Lee, H. H. ve Lloyd, P. J. (2002) "Intra-Industry Trade in Services". *Frontiers of Research on Intra-Industry Trade içinde*. P.J. Lloyd and Hyun-Hoon Lee (ed.). Basingstoke: Palgrave-Macmillan: 159-176.
- Lee, H. H. ve Lee, Y. Y. (1991) "Intra-Industry Trade in Manufactures: The Case of Korea". *Review of World Economics*. 127: 159-171.
- Li, D., Moshirian, F. ve Sim, A. B. (2003) "The Determinants Of Intra-Industry Trade in Insurance Services". *Journal of Risk and Insurance*, 70(2): 269-287.
- Lloyd, P. J. ve MacLaren, D. (2004) "Gains and Losses from Regional Trading Agreements: A Survey". *Economic Record*, 80(251): 445-467.
- Lovely, M. E. ve Nelson, D. R. (2002) "Intra-Industry Trade As An Indicator Of Labor Market Adjustment". *Review of World Economics*. 138: 179-206.
- Markusen, J. R. ve Maskus, K. E. (2002) "A Unified Approach To Intra-Industry Trade and Direct Foreign Investment". *Frontiers of Research in Intra-Industry Trade içinde*. P.J. Lloyd ve H.H. Lee (Ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan: 199-219.
- Martin, C. ve Blanes J. V. (2000) "The Nature and Causes of Intra-Industry Trade Back to the Comparative Advantage Explanation The Case of Spain". *Review of World Economics*. 136(3): 423-441.
- Matthews, K. (1998) "Intra-Industry Trade: An Australian Panel Study". *Journal of Economic Studies*. 25(2): 84-97.
- Moshirian, F., Li, D. ve Sim, A. B. (2005) "Intra-Industry Trade in Financial Services", *Journal of International Money and Finance*, 24: 1090-1107.
- OECD (2002) "Intra-Industry and Intra-Firm Trade and the Internationalisation of Production". *OECD Economic Outlook*. 71: 159-170.
- OECD (2008) *International Investment Statistics*, <http://stats.oecd.org> (11.05.2008)

- Sapir, A. (1992) "Regional Integration in Europe". The Economic Journal. 102(415): 1491-1506.
- Sarris, A., Papadimitriou, D. ve Maurogiannis, A. (1999) "Country Analysis: Greece". Intra-Industry Trade and Adjustment: The European Experience içinde. Marius Brülhart and Robert C. Hine (Ed.). London: Palgrave Macmillan: 168-187.
- Seyidoğlu, H. (2013) Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama. Gel. 18. Baskı. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sharma, K. (2000) "Pattern and Determinants of Intra-Industry Trade in Australian Manufacturing". The Australian Economic Review. 33(3): 245-255.
- Sichei, M. M. (2005) "South Africa-US Intra Industry Trade In Services". Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Pretoria.
- Sichei, M. M., Harmse, C. ve Kanfer, F. (2007) "Determinants of South Africa-US Intra Industry Trade in Services". University of Pretoria Research Article 2007/09. <http://repository.up.ac.za/xmlui/handle/2263/4054> (26/02/2014).
- Skuflic, L. (2005) "The Integration Process as a Determinant of the Intra-Industry Trade". European Regional Science Association, 45th. Congress of the ERSA, Vrije University. Amsterdam: 23-27 Aug.2005.
- Sohn, C. H. ve Lee, H. H. (2004) "Marginal Intra-Industry Trade, Trade-Induced Adjustment Costs and the Choice of FTA Partners". Korea Institute for International Economic Policy (KIEP) Working Paper No: 2004-11.
- Stone, L. L. (1997) "The Growth of Intra-Industry Trade: New Trade Patterns in a Changing Global Economy", Financial Sector of the American Economy Series, Stuart Bruchey(Ed.). New York: Garland Publishing.
- TCMB (2014) Türkiye Ödemeler Dengesi İstatistikleri. <http://www.tcmb.gov.tr/odemedenge/tablo4.pdf> (19/02/2014).
- TUİK (2011) Dış Ticaret İstatistikleri Veritabanı. [<http://www.tuik.gov.tr>] erişim: 20.12.2011
- UNCTAD (2007) World Investment Report(WIR) 2006 - FDI From Developing and Transition Economies: Implications for Development. [<http://www.unctad.org>] erişim: 24.01.2008.
- United Nations Services Trade Database (2007). UN Service Trade Statistics. <http://unstats.un.org/unsd/servicetrade/default.aspx> (26/05/2007).
- Veeramani, C. (2002). "Intra-Industry Trade of India: Trends and Country-Specific Factors". Review of World Economics. 138(3): 509-533.

- Venables, A. J., Rice, P. G. ve Stewart, M. (2003) “The Geography of Intra-Industry Trade: Empirics”. *Topics in Economic Analysis & Policy*. 3(1): 1105-1128.
- Vogiatzoglou, K. (2005) “Trends And Determinants Of Intra-Industry Trade Between Eastern European Countries And Greece”. *Economic and Business Review for Central and South-Eastern Europe*. 7(2): 81-99.
- Walther, T. (2002) *Dünya Ekonomisi*. Çev.: Ünal Çağlar. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Worldbank (2014) *World Development Indicators 2013: Structure of Output* <http://wdi.worldbank.org/table/4.2> (26/02/2014).
- WTO (2012) *International Trade Statistics (ITS)*.
http://www.wto.org/english/res_e/Statist_e/its2012_e/its2012_e.pdf (30.03.2014).
- Xiaming, L., Siler, P., Wang, C. ve Wei, Y. (2000) “Productivity Spillovers From Foreign Direct Investment: Evidence From UK-Industry Level Panel Data”. *Journal of International Business Studies*. 31(3): 407-426.
- Zhang, J., Witteloostuijn, A. ve Zhou, C. (2005) “Chinese Bilateral Intra-Industry Trade: A Panel Data Study for 50 Countries in the 1992–2001 Period”. *Review of World Economics*. 141(3): 510-540.

EK 1. TÜRKİYE’NİN EBOPS TİCARİ HİZMETLER ENDÜSTRİ GRUPLARI EİT (Bj) ORANLARI (2005)

ÜLKE	205 – 1	236 – 2	245 – 3	249 – 4	253 – 5	260 – 6	262 – 7	266 – 8	268 – 9	287 – 10	200(1-10)
	Taşımacılık	Seyahat	Haberleşme	Yapım-İnşaat	Sigorta	Finansal	Bilg. ve Bilişim	Patent ve Lisans	Diğer İşl.	Per.Kül.ve Rekr.	TİCARİ HİZMETLER
Avusturya	0,78	0,13	0,67	0,71	1,00	0,57	x	x	0,68	0,00	0,41
Belçika	0,59	0,14	0,89	0,50	x	0,33	0,00	x	0,00	x	0,23
G.Kıbrıs	0,07	0,00	0,00	x	0,00	0,00	x	x	0,00	0,00	0,03
Çek Cumhuriyeti	0,99	0,74	0,99	0,00	x	0,14	0,19	0,00	0,91	0,02	0,79
Danimarka	0,69	0,07	0,40	0,00	0,00	0,00	1,00	0,08	0,90	0,18	0,50
Estonya	0,37	0,05	0,12	x	x	0,00	x	x	0,67	0,00	0,16
Fransa	0,88	0,37	0,93	0,60	0,40	0,29	0,00	0,05	0,19	0,91	0,46
Almanya	0,86	0,06	0,30	0,86	0,12	0,51	0,94	0,24	0,74	0,00	0,25
Yunanistan	0,66	0,79	0,49	0,08	0,78	0,77	0,25	0,14	0,90	0,49	0,73
Macaristan	0,90	0,00	0,99	0,27	x	0,35	0,95	0,67	0,30	0,18	0,42
İtalya	0,48	0,79	0,53	0,92	0,52	x	0,67	0,00	0,93	x	0,60
İrlanda	x	x	x	x	0,75	0,00	x	x	0,96	x	0,94
Letonya	0,00	x	x	x	x	x	x	x	0,00	x	0,00
Litvanya	0,53	0,19	0,00	x	x	x	x	x	0,39	x	0,36
Luxemburg	x	x	x	x	x	0,68	x	x	0,78	x	0,69
Malta	0,66	x	0,56	0,00	0,00	0,83	x	x	0,89	x	0,83
Hollanda	0,60	0,09	0,81	x	x	x	0,67	0,08	0,55	0,72	0,30
Finlandiya	x	0,00	x	x	0,00	x	x	x	0,00	x	0,00
Polonya	0,75	0,00	0,00	0,18	0,00	0,67	x	0,00	0,79	x	0,41
Portekiz	x	0,92	x	x	x	x	x	x	x	x	0,92
Slovakya	0,32	0,48	0,13	0,00	x	0,00	0,40	0,00	0,91	0,57	0,50
Slovenya	0,50	0,90	0,66	0,00	x	0,70	0,32	0,50	0,89	0,66	0,59
İspanya	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
İsveç	0,94	x	0,48	0,00	0,67	0,67	0,12	0,10	0,58	x	0,64
İngiltere	0,54	0,31	x	x	x	x	x	x	x	x	0,39
AB25 Toplam	0,74	0,17	0,69	0,98	0,46	0,95	0,79	0,10	0,72	0,95	0,42
Bulgaristan	0,95	0,93	0,34	0,49	0,45	0,00	0,40	0,00	0,49	0,00	0,89
Beyaz Rusya	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Hırvatistan	0,38	0,05	0,00	x	x	x	x	x	1,00	0,00	0,32
Hong Kong - Çin	0,13	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0,13
Romanya	0,45	0,88	1,00	0,50	0,80	0,80	0,50	0,00	0,59	1,00	0,61
Rusya Federasyonu	0,57	0,20	0,36	0,54	0,93	0,33	0,73	0,85	0,73	0,20	0,36
Ukrayna	0,60	0,17	0,85	0,35	0,98	0,01	0,63	0,42	0,36	0,05	0,45
Norveç	0,14	0,00	0,00	x	0,29	0,00	0,00	x	0,43	0,00	0,02
AB-Dışı 8 Ülke Toplam	0,91	0,27	0,59	0,54	0,87	0,82	0,75	0,36	0,89	0,68	0,46

Kaynak: Aydın (2010: 8)